

RYSZARD NOWICKI

Fragment księgozbioru Ponińskich z Kościelca w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy

Kościelc Kujawski, położony kilka kilometrów od Inowrocławia, posiada bogatą, sięgającą czasów średniowiecza, przeszłość. Przez pewien czas miejscowość ta miała prawa miejskie, a na przestrzeni wieków, była własnością Leszczyców, Działyńskich, Dąbskich. W pobliżu zabytkowego kościoła znajduje się dawna rezydencja ostatnich właścicieli tych dóbr - Ponińskich. Zgromadzili oni w pałacu księgozbiór, który częściowo zachował się do dziś i - jako depozyt - jest przechowywany w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy.

Związek Ponińskich z Kościelcem sięga pierwszej połowy XIX stulecia. W 1830 r. Kościelc odziedziczył Julian hr. Dąbski, którego żoną została Rozalia z Ponińskich z Wrześni. Po śmierci męża poślubiła w 1839 r. Adolfa hr. Łączyńskiego¹, powstańca listopadowego. Zarówno z pierwszego jak i drugiego małżeństwa nie doczekała się potomka. Kobieta „znana z cnót i dobroczynności”² zmarła 18 IV 1885 r. Na mocy testamentu sporządzonego 14 I 1882 r. jedynym spadkobiercą majątku został jej bratanek Adolf Poniński, syn ziemianina Bolesława Ponińskiego z Malczewa. Był on współzałożycielem Drukarni i Wydawnictwa „Dziennik Kujawski” w Inowrocławiu oraz aktywnym działaczem politycznym i społecznym. Jego starszy brat - Alfred Antoni Poniński, proboszcz w Kościelcu, dziekan inowrocławski i szambelan papieski trzykrotnie kandydował na arcybiskupa gnieźnieńsko-poznańskiego³. Jednak, wobec sprzeciwu zaborcy niemieckiego, upragnionej godności nie otrzymał. Duchownego absorbowała praca spo-

¹ K. Hewner, *Kościół św. Małgorzaty w Kościelcu Kujawskim*, Inowrocław 1998, s. 11.

² T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, T. 5, Poznań 1883, s. 232.

³ M. Pietrzyk, *Poniński Alfred Antoni*, w: *Inowrocławski słownik biograficzny*, z. 2, pod red. E. Mikołajczaka, Inowrocław 1994, s. 81.

tecznikowska. Był m.in. długoletnim członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Z zaangażowaniem wspierał czytelnictwo ludowe.

Rozalia z Ponińskich Łączyńska

Adolf hr. Poniński

Źródło: WiMBPwB⁴, *Album fotograficzny*, sygn. 1157/II t. III.

Adolf Poniński poślubił Zofię z Czapskich, z którą doczekał się synów Alfreda i Edwarda. W latach dwudziestych ubiegłego wieku posiadał majątek Kościelec (855 ha), Leszczyce (263 ha) oraz Dziarnowo (333 ha) w powiecie inowrocławskim⁵. Po zmarłym w 1932 r. ojcu, dobra odziedziczył Edward hr. Poniński, właściciel Piotrkowic⁶, który – podobnie jak ojciec – prowadził ożywioną działalność społeczną, w czym wspierała go żona Aniela. W swoich dobrach stosował nowoczesne metody gospodarowania i propagował oświatę rolniczą. Hrabia został zamordowany przez Niemców podczas tzw. „krwawej nocy” z 22/23 X 1939 r. w Inowrocławiu. Jego starszy brat Alfred zajmował się działalnością dyplomatyczną i publicystyczną. Zmarł po wojnie na emigracji w Australii.

⁴ Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy.

⁵ *Księga adresowa gospodarstw rolnych województwa poznańskiego*, Poznań 1926, s. 80-81, 84-85.

⁶ Z. Czapla, *Kościelec i jego dziedzice*, „Piaś” /dodatek niedzielny oświatowo-społeczny „Dziennika Kujawskiego”/, 1932 nr 36, s. 2.

Ks. Alfred Poniński

Edward hr. Poniński

Źródło: WiMBPwB⁴, *Album fotograficzny*, sygn. 1157/II t. III.

Ponińscy wywodzili się ze starego rodu szlacheckiego znanego nie tylko w Wielkopolsce. Po przejściu Kościelca zorganizowali w pałacu⁷ bibliotekę rodową, na którą składały się dzieła przodków, a także fragmenty ich księgozbiorów. Na obecnym etapie badań niewiele można powiedzieć o samej bibliotece. Nie została odnotowana przez Edwarda Chwalewika w *Zbiorach polskich*⁸, pracy zbiorowej *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie* pod red. Stefana Vrtla-Wierczyńskiego⁹, czy *Informatorze o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziem Wschodnich)* pod red. nauk. Barbary Bieńkowskiej¹⁰. Przedstawiała ona niewątpliwie dużą wartość dla rodziny. Świadczyć może o tym m. in. fakt ukrycia przed Niemcami części zbiorów bibliotecznych, które przetrwały okupację.

⁷ Pałac został zbudowany w 1849 r. w stylu późnoklasycystycznym – *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Województwo bydgoskie*, t. 11, z. 8, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, Warszawa 1974, s. 25-26; R. Kaja, *Przewodnik po zespołach pałacowych i dworskich*, Bydgoszcz 2002, s. 92-93 [w publikacji na s. 92 mylnie podano nazwisko ostatnich właścicieli Kościelca: Ponińscy – uwaga R.N.].

⁸ Chwalewik E., *Zbiory polskie*, t. I-II, Warszawa 1926-1927.

⁹ *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*, pr. zb. pod red. S. Vrtla-Wierczyńskiego, Poznań 1929.

¹⁰ *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziem Wschodnich)*, red. nauk. B. Bieńkowska, oprac. U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2002.

Na łamach „Robotnika Kujawskiego”¹¹ informowano czytelników o odkryciu 20 XI 1946 r. przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Inowrocławiu wartościowych przedmiotów w dawnym pałacu Ponińskich w Kościelcu. Z zamieszczonych wiadomości wynikało, że ostatni właściciel Edward hr. Poniński część zbiorów oraz precjoza zamurował w ścianach rezydencji. Działania te podjął tuż przed wkroczeniem Niemców w 1939 r. Okupant w okresie II wojny światowej zdołał odszukać fragment skarbów i wywieźć do Rzeszy. Po wojnie w dawnej siedzibie ziemiańskiej powstała szkoła rolnicza, a majątek upaństwowiono. O ukrytych przedmiotach pamiętała najbliższa rodzina. Urząd Bezpieczeństwa, zaalarmowany wiadomością o wywiezieniu z Kościelca przez córki zamordowanego hrabiego kosztowności, wszczął dokładną penetrację terenu. Zlokalizował dobrze zamaskowane skrytki w murach pałacu oraz w byłym majątku w Piotrkowicach. Znalaziono fotografie rodzinne i podręczniki szkolne, bogate zbiory broni, kielichy kościelne, skrzynie z zastawą srebrną, 8 skrzyń porcelany saskiej i chińskiej, zbiór obrazów oraz 18 skrzyń książek pochodzących z biblioteki rodowej. Prócz tego natrafiono na akta i dokumenty oraz korespondencję rodzinną Ponińskich, m.in. z polskimi królami. Odnalezione zbiory przekazano do dyspozycji Wojewódzkiemu Urzędowi Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy.

Kolejny artykuł¹² informował o odkrytych książkach umieszczonych w 30 skryniach, wśród których znajdowały się liczne starodruki¹³. Ile było faktycznie skrzyń i jakie znajdowały się w nich dzieła udało się ustalić na podstawie odszukanych dokumentów, przechowywanych w Archiwum Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy¹⁴ oraz bydgoskim Archiwum Państwowym¹⁵.

Z zachowanego w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy listu Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do Ministerstwa Kultury i Sztuki¹⁶ wynika, że książki, kielichy, obrazy zostały odnalezione na strychu u ogrodnika w majątku Kościelec; pamiątki rodzinne, albumy fotograficzne i listy w skrytce ściennej w pałacu, a porcelanę, szkło i broń odkopano w parku. Po zwiezieniu zajętych przedmiotów do Wojewódzkiej Komendy Urzędu Bezpieczeństwa w Bydgoszczy, oddelegowani przez dyrektora Biblioteki Miejskiej¹⁷ Witolda Bełzę trzej pracownicy spisali książki. Protokołem z 4 XII 1946 r.¹⁸ jedną część

¹¹ Odkrycie milionowej wartości skarbów w Kościelcu Kujawskim, „Robotnik Kujawski”. 1946 nr 324, s. 6.

¹² Co zawierają zbiory Ponińskich? Zabytkowe przedmioty i bogaty materiał naukowy. „Gazeta Ludowa” 1946 nr 335.

¹³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Oświaty. Gabinet Ministra, sygn. 1079, k. 95, poz. 519.

¹⁴ Archiwum Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy – Dokumentacja dotycząca depozytów 1945-1946, sygn. 12/21(dalej cyt. AWiMBPwB).

¹⁵ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski 1945-1950, sygn. 3436 - Dot. przedmiotów z majątku Kościelec pow. Inowrocław zdeponowanych w Muzeum Miejskim w Bydgoszczy 1946-1947 (dalej cyt. APB).

¹⁶ APB, k. 439 – Urząd Wojewódzki Pomorski do Ministerstwa Kultury i Sztuki, Bydgoszcz [1946].

¹⁷ Obecna nazwa placówki: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy.

¹⁸ AWiMBPwB, k. 57-62 - Zbiory Ponińskich z Kościelca pow. inowrocławski zabezpieczone przez Woj.[ewódzki] Urząd Bezp.[ieczeństwa] Publicznego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 4 XII 1946 r.

obiektów (muzealia) przekazano do magazynów Muzeum Miejskiego do dalszej dyspozycji Ministerstwa Kultury i Sztuki¹⁹, a drugą (książki), skierowaną do magazynów Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, pozostawiono do dyspozycji Ministerstwa Oświaty.

**Książki Ponińskich z Kościelca zabezpieczone przez Wojewódzki
Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy w 1946 r.**

Numer	Ilość tomów	Ilość tomów
1. skrzynia	80	polskim
2. skrzynia	14	polskim
	7	niemieckim
	9	francuskim
3. skrzynia	45	polskim
	2	łacińskim
	1	angielskim
	7	francuskim
4. skrzynia	27	polskim
	7	niemieckim
	10	francuskim
	1	litewskim
5. skrzynia	19	polskim
	1	niemieckim
	8	francuskim
	1	łacińskim
6. skrzynia	17	polskim
	9	francuskim
	1	niemieckim
7. skrzynia	22	polskim
	3	niemieckim
	1	łacińskim
	7	francuskim
8. skrzynia	19	polskim
	4	niemieckim
	18	francuskim
	1	łacińskim

¹⁹ Część porcelany i szkła użytkowego zwrócono Anieli Ponińskiej, wdowie z 7 dzieci.

9. skrzynia	16	polskim
	6	niemieckim
	2	francuskim
10. skrzynia	36	niemieckim
	1	polskim
11. skrzynia	13	polskim
	9	niemieckim
	3	francuskim
	1	angielskim
	1	łacińskim
12. skrzynia	25	niemieckim
	2	polskim
	2	francuskim
13. skrzynia	63	polskim
	25	niemieckim
	25	francuskim
14. skrzynia	110	niemieckim
15. skrzynia	20	polskim
	3	niemieckim
	11	francuskim
16. skrzynia	16	niemieckim
	6	francuskim
17. skrzynia	9	polskim
	7	niemieckim
	10	francuskim
18. skrzynia	20	niemieckim
	1	polskim
	4	francuskim
19. skrzynia	5	polskim
	5	niemieckim
	3	francuskim
20. skrzynia	2	francuskim
	20	niemieckim

21. skrzynia	10	polskim
	5	francuskim
	4	niemieckim
22. skrzynia	130	polskim
	19	francuskim
	32	niemieckim
1. worek	50	niemieckim
2. worek	1	polskim
	47	francuskim
	34	niemieckim
Razem	1155	

Źródło: APB, *Urząd Wojewódzki Pomorski 1945-1950*, sygn. 3436, k. 435-436 - *Zbiory Ponińskich z Kościelca pow. inowrocławski zabezpieczone przez Woj.[ewódzki] Urząd Bezp.[ieczeństwa] Publicznego w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 4 XII 1946 r.

Z protokołu sporządzonego 4 XII 1946 r. wynika, że zabezpieczono ogółem 1189 tomów. Do 1155 tomów dzieł XIX i XX - wiecznych doliczono 33 starodruki oraz 1 rękopis. Wśród zabezpieczonych książek zdecydowanie przeważały dzieła w języku polskim, których było prawie 50 %. Na drugim miejscu znajdowały się pozycje wydane w języku niemieckim, a na trzecim w języku francuskim. Najmniej było prac w językach łacińskim, angielskim, litewskim. Książki w otwartych skrzyniach i workach przejęto zdekompletowane i częściowo zniszczone.

Woluminy w pierwszych dniach grudnia 1946 r. przewiezione zostały z Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa do Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. Witold Bełza 10 grudnia tego roku skierował list do Naczelnego Dyrektora Bibliotek Józefa Grycza z prośbą o przydzielenie tych do zbiorów kierowanej przez siebie placówki²⁰. Argumentował, że zdekompletowane tomy pozwolą uzupełnić braki własne. Ministerstwo Oświaty przychyliło się do jego prośby i pismem Nr NDB – 3970/46 z 11 II 1947 r. przekazało księgozbiór z Kościelca w depozyt Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy²¹. Kilka dni później, 15 lutego, pracownicy Biblioteki Miejskiej rozpoczęli inwentaryzowanie zbioru. Początkowo do tej placówki trafiło również 20 dokumentów z archiwum rodzinnego Ponińskich, które ostatecznie w marcu 1947 r. przekazano Archiwum Pań-

²⁰ AWiMBPwB, k. 66 – W. Bełza do Ministerstwa Oświaty, Bydgoszcz 10 XII 1946.

²¹ Ibid., k. 67 – Ministerstwo Oświaty do Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, Warszawa 11 II 1947.

stwowemu w Bydgoszczy. Przechowywany fragment dawnego księgozbioru Ponińskich z Kościelca został ujęty w *Inwentarzu*²² od sygn. 964.47 do sygn. 1810.47.

Natomiast z pisma Witolda Bełzy do Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu z 11 V 1949 r. wynika, że bydgoska biblioteka przejęła w depozyt 1 rękopis, 2 starodruki z XVI i XVII w., 31 starodruków z XVIII w., 1160 woluminów z XIX i XX w.²³ W zbiorze tym znajdowały się również 222 tomy pochodzących z biblioteki Hitler-Jugend-Schule urządzonej przez Niemców w pałacu w Kościelcu²⁴.

Sporządzony w 1947 r. spis przejętych w depozyt książek²⁵ został podzielony na kilka części i obejmował:

- 1 rękopis²⁶,
- starodruki (32 tytuły)²⁷,
- książki polskie z XIX i XX w. (401 tytułów),
- książki łacińskie (7 tytułów),
- książki francuskie (134 tytuły),
- książki angielskie (2 tytuły),
- książki niemieckie (158 tytułów),
- książka litewska (1 pozycja bez podania tytułu).

Biblioteka depozytem objęła wydane w językach polskim, francuskim, łacińskim i niemieckim następujące starodruki:

- Arcy P., *Essai d'une théorie d'artillerie*, Dresden 1766,
- *Atlas topographique et militaire*, Paris 1758,
- Bernardin de Saint-Pierre Henri, *Études de la nature*, Bâle 1795,
- Bonneval, *Mémoires du comte de Bonneval*, Londres 1737,
- Buquoit J. *Histoire singulière de l'abbé de Buquoit, prisonnier de la Bastille*, [b.m.] 1788,
- Calonne C., *Tableau de l'Europe en novembre 1795*, Londres [1795],
- Chevrier F., *Le point d'appui entre Therese et Frederic*, Liege 1759²⁸,
- De la Fossi A., *Oeuvres*, Paris 1755,

²² Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, *Inwentarz Księgozbioru M.[iejskiej] B.[iblioteki] P.[ublicznej] w Bydgoszczy 1945-1947*.

²³ AWiMBPwB, k. 83 – Witolda Bełza do Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu, Bydgoszcz 11 V 1949.

²⁴ Ibid., k. 98 – Książki z Biblioteki Ponińskich w Kościelcu, złożone jako depozyt w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy.

²⁵ Ibid., k. 84-98.

²⁶ W dokumentach podano sprzeczne informacje dotyczące tego dzieła – w jednych występuje jako rękopis, a w innych jako druk. Pracy noszącej tytuł *Historie sainte* nadano sygnaturę 964.47. Pomimo podjętych prób książki nie udało się odszukać.

²⁷ W wykazie podano 33 tytuły - dwukrotnie zapisano dzieło A. Ponińskiego *Opera heroica*.

²⁸ Druk współoprawy: Chevrier F., *La Mandrinade poëme herod-comique, en six chants*, Valenciennes 1758.

- *Dizionario filosofico*, Venezia 1756,
- Furgautt M., *Dykcyonarz starożytności dla szkół narodowych*, Warszawa 1779,
- Hård J., *Mémoires dun gentilhomme suédios*, Berlin 1788,
- Howe W., *Campagnes militaires*, [b.m.] 1781,
- *Instrukcyja o mowach na seymikach i seymach*, Wilno 1742,
- Konarski S., *O skutecznym rad sposobie*, Warszawa 1760,
- Le Noble E., *Szkoła świata albo nauka iednego oyca dana synowi swemu iak ma żyć y postępować na świecie*, Królewiec 1755,
- *Les Francs*, [b.m.] 1785,
- Montgaillard J., *État de la France au mois de mai 1794*, Londres 1794,
- Musantius J., *Fax chronologica*, Sandomiriae 1724,
- Naruszewicz A., *Historya narodu polskiego*, t. 2-3, Warszawa 1780-1781,
- Necker J., *Compte rendu au roi*, Paris 1781,
- *Polnische Bibliothek Heft 4*, Warschau-Leipzig 1788,
- Poniński A., *Opera heroica*, Varsoviae 1739 (dwa egzemplarze),
- Poniński S., *Król Nieba y Ziemi*, Poznań 1725,
- Poniński S., *Królowa Nieba y Ziemi*, Poznań 1721,
- *Regulamyn exercerunku dla regimentów pieszych wydany*, Warszawa 1775,
- Rollin C., *Histoire ancienne des Egyptiens, de Carthaginois*, Paris 1740,
- Rzewuski J., *Zabawki wierszem polskim*, Warszawa 1760,
- Sapieha J., *Annotacye historyczne*, Warszawa 1730,
- Skarga P., *Kazania o siedmiu sakramentach*, Kraków 1618,
- Voltaire F., *Mélanges de philosophie*, Paris 1772,
- Wujek J., *Biblia*, Kraków 1599.

W sporządzonym wykazie notowano najczęściej nazwisko autora, początek tytułu, miejsce i rok wydania oraz ilość tomów. W spisach znalazły się drobne błędy dotyczące nazwisk autorów, tytułów prac, miejsc wydania i inne. Wynikały one zapewne z pośpiechu, który towarzyszył pracom. Przykładowo, mylnie zaliczono pozycję włoską (*Della imitazione di Cristo* Firenze 1889) do grupy książek francuskich, a do dzieł łacińskich, wydaną w języku greckim, *Odyseję* Homera (*Odyssea*, Lipsiae 1886). Do prac XIX-XX - wiecznych włączono błędnie starodruki: Büsching A., *Grosse Erdbeschreibung*, Troppau 1785; Wieland C., *Werke*, Troppau 1786; *Abrégé historique des sciences*, Dresden 1785 i inne²⁹. Tak więc faktyczna ilość starodruków przejętych w depozyt była większa, niż to wynika ze spisu.

²⁹ Zob. *Inwentarz Księgozbioru M.[iejskiej]B.[iblioteki]P.[ublicznej] w Bydgoszczy 1945-1947*, sygn. 1392.47, 1395.47, 1456.47, 1467.47, 1678.47, 1737.47, 1740.47, 1742.47, 1744.47, 1768.47, 1769.47.

Z dzieł XIX i XX w. przeważały, jak wcześniej wspomniano, książki polskie. Były one z różnych dziedzin. Przykładowo historię reprezentowały następujące pozycje:

- Askenazy S., *Napoleon a Polska*, Warszawa 1918,
- Chociszewski J., *Sobieski pod Wiedniem*, Poznań 1883,
- Lelewel J., *Dzieje Polski*, Lipsk 1837,
- Mochnacki M., *Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831*, Paryż 1834,
- Nowicki E., *Polska za Piastów*, Warszawa 1921,
- Pawiński A., *Dzieje ziemi kujawskiej*, Warszawa 1888,
- Popliński A., *Historia powszechna*, Poznań 1861,
- Szujski J., *Dzieje Polski*, Lwów 1862,
- Thucydides, *Hystoria wojny peloponeskiej*, Poznań 1861,

Z zakresu wojskowości:

- Wysocki J., *Kurs sztuki wojskowej*, Paryż 1842,

Dzieła z historii kościoła i religii:

- Buliński M., *Historia kościoła polskiego*, Kraków 1873,
- Bużeński S., *Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich*, Wilno 1860,
- Gerbet F., *Rzecz o dogmacie Eucharystyi*, Berlin 1844,
- Guillois A., *Wykład historyczny, dogmatyczny, moralny, liturgiczny i kano-
niczny wiary katolickiej*, Warszawa 1857,
- Janiszewski J., *Kościół i państwo chrześcijańskie*, Poznań 1891,

Książki katechetyczne:

- Brzozowski S., *Katechizm o ś. spowiedzi*, Koźle 1845,
- Segur L., *Krótki katechizm*, Warszawa 1862,

Dzieła prawnicze:

- Miklaszewski W., *Zbiór praw*, Warszawa 1881,
- Trzeciński T., *Zbiór ustaw*, Poznań 1906,
- *Volumina Legum*, Petersburg 1859,

Z zakresu literatury i teorii literatury:

- Łukaszewicz L., *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*, Poznań 1864,
- Molière J., *Świętoszek*, Warszawa 1875,
- Nehring W., *Kurs literatury polskiej*, Poznań 1866,
- Pol W., *Dzieła*, Lwów 1878,
- Przybyszewski S., *Odwieczna baśń*, Lwów 1906,
- Rydel L., *Utwory dramatyczne*, Kraków 1902,
- Święcicki J., *Historia literatury powszechnej*, Warszawa 1901,

- Tarnowski S., *Historia literatury polskiej*, Kraków 1900,

Pamiętniki i wspomnienia:

- Gąsianowski J., *Pamiętniki*, Lwów 1860,
- Huc E., *Wspomnienia z podróży po Tartaryi*, Warszawa 1858,
- Hutten Czapski B., *60 lat życia politycznego i towarzyskiego*, Warszawa 1936,
- Piotrowski R., *Pamiętnik z pobytu na Syberyi*, Poznań 1860,
- Popiel P., *Pamiętniki*, Kraków 1927,

Encyklopedie:

- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1901,
- *Polska encyklopedia szlachecka*, Warszawa 1935,

Z ekonomii:

- Storch H., *Ekonomia polityczna*, Warszawa 1870,

Botaniki:

- Kluk K., *Dykcjonarz roślinny*, Warszawa 1804,
- Müller K., *Świat roślinny*, Kraków 1867,

Higieny i medycyny:

- Jaraczewski J., *O cholercze*, Poznań 1853,
- Szenic W., *Wytępienie robactwa i myszy*, Poznań 1860,
- *Środki jakie celem zapobieżenia cholercze... przedsięwzięte być winny*, Warszawa 1847,

Chemii:

- Mukułowski S., *Popularny podręcznik chemii rolniczej*, Poznań 1897,
- Natanson J., *Krótki rys chemii organicznej*, Warszawa 1857,

Sztuki:

- Dettloff S., *Galeria obrazów Muzeum im. Mielżyńskich*, Poznań 1916,

Muzyki:

- Lipiński K., *Muzyka do pieśni polskich i ruskich zebranych przez Wacława Oleska*, Lwów 1833,

Ogrodnictwa i sadownictwa:

- Czepiński M., *Powszechne ogrodnictwo*, Warszawa 1841,
- Dietrich F., *Wywód o rokrzewieniu drzew śliwowych*, Lwów [b.r.],
- Lucas E., *Sadownictwo*, Warszawa 1878,

Hodowli i uprawy:

- Celichowski K., *Jakość ziemniaka a nawożenie*, Poznań 1938,
- Czapłowic, *O chowie pszczół*, Lwów 1821,

- Koppe J., *Praktyczna nauka hodowania merynosów*, Warszawa 1830,
- Sacher, *Praktyczna uprawa chmielu*, Poznań 1861,
- Starzeński M., *Krótką nauka chowu owiec*, Lwów 1853,
- *Użyteczność kartofli*, Wrocław 1825,
- Wodzicki K., *O hodowaniu owiec*, Lwów 1853,

Sportu:

- Breza S., *O sztuce konnej jazdy*, Poznań 1926,
- Kurleto M., Rębowski C., *Gry sportowe*, Warszawa 1927.

Znalazły się tu również książki, wydawane z myślą o młodszych czytelnikach: Blanchard P., *Skarbiec dla dzieci*, Warszawa 1850; Queyrat F., *Gry i zabawy dziecięce*, Warszawa 1905; Schmid K., *Powiatki dla młodzieży*, Leszno 1855; Legatowicz J., *Gościniec dla dzieci*, Wilno 1849), z zakresu gospodarstwa domowego (Grebitz K., *Rządna gospodyni*, Wilno 1844; Szytler J., *Kucharka oszczędna*, Wilno 1840), wychowania (Kowerska Z., *O wychowaniu macierzyńskim*, Warszawa 1881) i inne. Były słowniki, prace z zakresu myślistwa, czasopisma (np. „Warta”, „Tygodnik Wileński”, „Ziemię Galicyjski”, „Verbum”, „Sylwan”), kalendarze, atlasy, plany miast, mapy.

Wśród kilku pozycji łacińskich znajdowały się m.in. dzieła M. Cicerona (*Opera*, Lipsiae 1815), T. Liwiusza (*Historiarium*, Halae 1820). Książki angielskie reprezentowały dwa tytuły: *The english instructor* (Paris, b.r.) oraz *The vicar of Wakefield* (Hanover 1807).

Wydane w językach niemieckim i francuskim, podobnie jak dzieła polskie, obejmowały różne dziedziny. W grupie książek niemieckich znajdowały się m.in.:

- Büchner C., *Das Abdörren der Kartoffeln*, Leipzig 1846,
- Gerlach G., *Philosophie, Gesetzgebung und Aesthetik*, Posen 1804,
- Goethe J., *Egmont*, Bielefeld 1904,
- Goethe J., *Iphigenie auf Tauris*, Bielefeld 1901,
- Grässe J., *Die Sage vom Ritter Tanhäuser*, Dresden 1846,
- Jentsch K., *Unsere Polen*, Berlin 1913,
- Kluge H., *Geschichte der deutschen National-Literatur*, Altenburg 1907,
- Metzsig J., *Suum Cuique*, Hamburg 1856,
- *Parlamentarisches Handbuch für das Herrenhaus*, Berlin 1862,
- *Salzkammergut und Tirol. Praktisches Reise – Handbuch*, Berlin 1882,
- Schiller F., *Maria Stuart*, Leipzig 1895,
- Schiller F., *Werke*, Hildburghausen 1874,
- Shakspeare W., *Dramatische Werke*, Berlin 1843,
- Wagner P., *Anwendung künstlicher Düngemittel*, Berlin 1900.

Wśród książek francuskich przykładowo występowały następujące tytuły:

- Balzac H., *Les chouans*, Paris [b.r.],
- Benson R., *La lumière invisible. Scènes et récits de la vie mystique*, Paris 1909,
- Buckle H., *Histoire de la civilisation*, Paris 1865,
- Chateaubriand M., *Voyages en Amérique et en Italie*, Bruxelles 1837,
- Dargaud J., *Job*, Paris 1839,
- Dumas A., *Impressions de voyage*, Bruxelles 1841,
- Fontelive E., *Ascagne. Conte en vers*, Posen 1862,
- *Galerie militaire ou notices historiques*, Paris [b.r.],
- Gorsse L., *Sapho. Poème en dix chants*, Paris 1805,
- Karr A., *Le livre de bord*, Paris 1879,
- Lemare P., *Cours de lecture*, Paris 1840,
- Noël L., *Grammaire française*, Paris 1851,
- Rott C., *Moana ou voyage sentimental*, Paris 1923,
- Saint-Ouen L., *Histoire de France*, Paris 1838,
- *Synonymes françois*, Paris 1802,
- Wołowski M., *Les finances de la Russie*. Paris 1846

Przekazane przez Ministerstwo Oświaty tomy uzupełniły księgozbiór bydgoskiej placówki oraz wzbogaciły ją o wartościowe starodruki. Trudno uznać, że przejęte w depozyt woluminy stanowiły najwartościowszą część dawnej biblioteki rodowej. Bowiem fragment ten o charakterze ogólnym zawierał dzieła z różnych dziedzin, najwięcej z historii i literatury. Obok szczególnie wartościowych druków, jak np. *Biblii* Jakuba Wujka, znajdowały się podręczniki szkolne. Na obecnym etapie badań nie sposób orzec o wartości całego zbioru bibliotecznego Ponińskich w Kościelcu. Można przypuszczać, iż księgozbiór wyglądał podobnie jak w wielu innych polskich rezydencjach ziemiańskich na terenie Wielkopolski i obejmował prace z różnych dziedzin. Najobficiej występowały dzieła rodzime; następnie, ze względu na zabór pruski, reprezentowane były tytuły niemieckie; a dalej francuskie, będące efektem m.in. panującej mody i licznych

Znak własnościowy biblioteki Ponińskich z Kościelca (fot. aut.)

OPERA HEROICA

ILLUSTRISSIMI DOMINI

ANTONIJ Łodzia á **PONIN**

PONINSKI

Palatini Pofnaniensis

Equitis Ordinis Aquilæ Albæ,

Olim

Sub Nomine **EQUITIS POLONI**

Sparfim edita,

Nunc verò plurimum aucta,

Curâ, Studio, & Impensis

IOANNIS MAXIMILIANI KROLIKIEWICZ
SACRÆ REGIÆ MAIESTATIS SECRETARII,

I M P R E S S A.

Anno Domini MDCCXXXIX.

V A R S A V I Æ

Typis S.R.M. & Reipublicæ in Collegio Scholarum Piarum

Książki z biblioteki Ponińskich z Kościelca z zachowanymi pierwotnymi sygnaturami

Tomy z księgozbioru Ponińskich z Kościelca (fot.aut.)

podróży ziemian do państwa nad Sekwaną. Reprezentowana była literatura piękna, naukowa i inna. Pozycje przechowywane w kościeleckiej bibliotece miały również charakter praktyczny, przydatny w prowadzeniu gospodarki folwarcznej.

Pomimo podjętych prób nie udało się odszukać katalogu prywatnej biblioteki Ponińskich z Kościelca. Przypuszczam, że taki rejestr mógł istnieć, co pośrednio potwierdza fakt, że na wielu egzemplarzach zachowały się, starannie wykonane, sygnatury. Przykładowo na grzbiecie książki przyklejono trzy kartki w kolorach pomarańczowym, zielonym i białym. Tak postąpiono m.in. w pracy z zakresu historii wojskowości *Histoire militaire des français*, wydanej w Paryżu w 1813 r., noszącej numer 1. Na pierwszej kartce widnieje skrócony tytuł dzieła: HISTOIRE MILITAIRE, na drugiej: TOM. 1, a na ostatniej N (tj. numer), duża cyfra arabska 1 a pod nią litera a. Podobnie postąpiono z tomami (zachowały się cztery tomy, tj. 1, 2, 5 i 6) *Galerie militaire ou notices historiques*. Na pomarańczowym tle napisano: GALERIE MILITAIRE; na zielonym: TOM. 1, TOM. 2, TOM. 5, TOM. 6. Poniżej umieszczono literę N (tj. numer) 3. Pod nią, odpowiednio do tomów, naniesiono litery a, b, e i f. Praca M. Cicerona *Opera* (t. V cz. 2) posiada niebieską naklejkę z napisem:

CICERONIS

OPERA

V.

2

Poniżej na białej kartce w niebieskim otoku zanotowano numer 68. Dzieła A. Dumas, *Impression*, z których przetrwały tomy 2 i 3 wydane w Brukseli w 1841 i 1842 r., mają następujące informacje: D 403 b oraz D 403 c.

Na części książek widnieje znak własnościowy wyobrażający herb rodu Ponińskich: Łodzia, w otoku napis KSIEGOZBIOR w KOSCIELCU, u góry korona z pięcioma pawimi piórami. Są też woluminy ze znakami proveniencyjnymi innych osób (np. ks. Aleksego Prusinowskiego, Kurta Webera). Niektóre opatrzone zostały autografami dawnych właścicieli (np. Poniński, A. Poniński, Bolesław Poniński, Edward Czapski³⁰, Sophie Czapska). Niewielką ilość książek mogą stanowić dzieła poniemieckie z okresu okupacji. Znajdowały się w pałacu i być może zostały dołączone do dawnego fragmentu zbioru Ponińskich, który został przywieziony do Bydgoszczy. Natomiast hitlerowskie pozycje o charakterze propagandowym zostały zniszczone. Liczne zachowane tomy nie zostały opatrzone niestety znakami własnościowymi.

Na obecnym etapie badań nie zdołałem ustalić, jaką część całego księgozbioru stanowią książki przechowywane w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy, które starałem się opisać. Być może dalsze poszukiwania pozwolą dotrzeć do katalogu (jego istnienie jest wysoce prawdopodobne), co pozwoli odpowiedzieć na wiele pytań i rozwiązać rozliczne wątpliwości. Dzisiaj, odwołując się do dostępnych materiałów źródłowych i szczegółowym oglądzie zachowanych egzemplarzy, mogłem tylko zasygnalizować niektóre problemy. Wynikało to z mego głębokiego przeświadczenia, że ta prywatna, ziemiańska biblioteka zasługuje, by zająć jakieś, choćby najskromniejsze, miejsce w naszej pamięci i wiedzy o dawnych bibliotekach.

³⁰ Edward Czapski był ojcem Zofii Czapskiej, żony Adolfa Ponińskiego. W Kościelcu znajdował się jego rękopiśmienny pamiętnik. Przed wybuchem II wojny światowej Maria Czapska dokonała odpisu i przygotowała tekst do druku – M. Czapska, *Europa w rodzinie*, Warszawa 1989, s. 228. Wspomnienia Edwarda Czapskiego. *Pamiętniki sybiraka*, opracowane przez Marię Czapską, zostały opublikowane w Londynie w 1964 r.